

АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД

Історія України в російських шкільних підручниках з історії

Аналітичний огляд
«Історія України в російських шкільних
підручниках з історії»
В. Яремчук, А. Смирнов. – Київ, 2023. – 31 с.

Автори:

Віталій Яремчук,
доктор історичних наук, професор кафедри
історії ім. проф. М. П. Ковальського
Національного університету «Острозька
академія»

Андрій Смирнов,
доктор історичних наук, професор кафедри
історії ім. проф. М. П. Ковальського
Національного університету
«Острозька академія»

Загальна редакція: **Марія Суляліна**

Літературна редакція: **Марина Будзар**

Верстка та дизайн: **Андрій Кузін**

Аналітичний огляд «Історія України в російських шкільних підручниках з історії» підготовлено в рамках проекту ГО «**Центр громадянської просвіти «Альменда»**», за фінансової підтримки **Празького громадянського центру**. Зміст цього документа є виключною відповідальністю авторів і не обов'язково відбиває позицію Празького громадянського центру.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
МЕТА Й ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ	5
ОСНОВНІ ДОСЛІДНИЦЬКІ ЗАВДАННЯ:	6
МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ	6
ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА	7
 ЧАСТИНА 1.	 8
ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ В ПУТІНСЬКІЙ РОСІЇ ТА МІСЦЕ В НІЙ УКРАЇНИ	
 ЧАСТИНА 2.	 13
ШКІЛЬНА ІСТОРІЯ В РФ: ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАГИ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ, ІДЕЙНИЙ ЗМІСТ І «УКРАЇНСЬКИЙ» КЕЙС	
 ЧАСТИНА 3.	 18
ОСНОВНІ ТЕМИ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: СУЧАСНА ДИДАКТИЧНА ЛІТЕРАТУРА (2014–2022 РР.)	
 ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	 28

ВСТУП

Історія, як комплекс знань, може існувати в різних формах – чи то випадкових уривчастих уявлень про минуле окремих індивідів, чи як систематична інформація шкільного курсу, чи як глибоке професійне знання, що претендує на всебічну й глибоко осмислену репрезентацію подій і явищ, які сталися в різні періоди й епохи буття людства тощо. Проте правдива історія відіграє ще і суспільно конструктивну роль, має як пізнавальний, так і прикладний позитивний сенс. Наприклад, історичні знання дозволяють демістифікувати політику, показують минущість і недосконалість будь-яких політичних проєктів.

Водночас давно зауважено, що історія здатна відігравати і надзвичайно негативну роль, бути, за словами французького філософа Поля Валері, «найнебезпечнішим витвором хімії інтелекту». Зокрема, так звана «політика пам'яті»/«історична політика» як система заходів, що здійснюються її акторами (йдеться насамперед про державну владу) в напрямку цілеспрямованого прищеплення громадянству деструктивних уявлень про минуле (приміром ксенофобії, імперських амбіцій тощо), може провокувати та реалізовувати негативні сценарії розвитку окремих суспільств, держав і міждержавних відносин.

Аналогічно й шкільна історична освіта здатна бути як суспільно корисною силою, так і чинником руйнівних процесів. Вивчення історії в середній школі у сучасному світі, передусім в європейському та північноамериканському освітньому просторі, є засобом виховання повноцінного громадянина, прилучення до традицій та культури власних народів/націй, плекання лояльності до держави і водночас – розуміння багатоманітності сучасного світу, пошанування загальнолюдських цінностей, толерантності до інших культур і традицій. З іншого боку, історія в школі у менш демократичних, а особливо в недемократичних країнах є, передусім, інструментом ідеологічної і політичної індоктринації: як засіб перебільшити власні національно-державні здобутки, наголосити на винятковості історичного досвіду країни, обґрунтувати слушність минулих і чинних автократій і виправдати політику їхніх керівників. Тобто завдання шкільного курсу історії тут постає в контексті насамперед виховання відданості власній державі, владі та її конкретним представникам.

Найбільшої довершеності злука між шкільною історією та поточною політикою сягнула у нацистській Німеччині та сталінському СРСР. Зокрема, шкільні підручники гітлерівської епохи надихалися безпосередньо «Mein Kampf». Їхній автор Д. Клагес стверджував, що книга А. Гітлера – це твір, який можна порівняти з творіннями М. Коперніка, оскільки тут подано зрозуміле і очевидне тлумачення історії. Й. Сталін надавав такої ваги шкільному курсу історії, що особисто контролював діяльність створеної ним же державної комісії з підготовки підручника з історії СРСР для 3–4 класів середньої школи, визначив переможця (це був підручник за редакцією Андрія Шестакова «Краткий курс истории СССР» (1937), а також особисто редагував текст книги і додав до нього власний пасаж із характеристикою Івана IV Грозного¹.

У Росії шкільна історія поступово стала засобом виховання у майбутніх громадянах своєї країни уявлень, відверто корельованих з ідеологемами цієї країни-агресора. Зокрема, це є слушним щодо використання історії як інструменту сприйняття України частиною російського етнічного та політичного простору, традиційною російською сферою впливу, наслідком чого є поширення у суспільстві переконаності у праві Росії диктувати Україні її сучасну внутрішню та зовнішню політику, а у випадку непокори – обирати на власний розсуд способи її «приборкання».

МЕТА Й ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета дослідження – розглянути обставини, причини, методи впровадження спотвореного образу України через контент російської шкільної історичної освіти. Автори воліють привернути увагу українського та міжнародного співтовариств до застосування змісту історичної освіти як для утвердження антиукраїнських уявлень і стереотипів у свідомості російської молоді, так і для легалізації окупації та знищення української ідентичності українських школярів на тимчасово окупованих територіях.

---

¹ Див. докладн.: Ferro M. *Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde*. Paris, 2004. 460 p.

Об'єктом дослідження є російський шкільний історичний наратив, наявний у шкільних підручниках, посібниках для вчителів, інших виданнях з історії для середньої школи РФ.

ОСНОВНІ ДОСЛІДНИЦЬКІ ЗАВДАННЯ:

1. Розглянути зміни в російській історичній політиці за президентства Путіна та місце України в ній.
2. Дослідити організацію, ідейний зміст і українські сюжети шкільної історії РФ.
3. З'ясувати, як репрезентує та інтерпретує основні теми з історії України сучасна дидактична література Росії (2014–2022 рр.).

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ

Методологія дослідження (і відповідно – його структура) базувалася на визначенні загального контексту російської шкільної інтерпретації минулого України – творення історичної політики Росії за часів фактичного президентства В. Путіна (1999–2022 рр.) і, відповідно, ознак історичної свідомості населення та конкретизації негативного образу українського народу, його історії та сучасного стану України у суспільній думці. У дослідженні розглянуто риси шкільної історичної освіти в сучасній Росії, зміст шкільних підручників, посібників для учнів і вчителів в аспекті висвітлення в них українських сюжетів (у центрі уваги авторів – навчальна література для базової освіти, тобто 6–9 класів, та профільної освіти – 10–11 класів).

Для вивчення проблеми застосовано контент-аналіз масиву навчальної літератури з історії, використовуваної у середній школі РФ. Для опрацювання підручникових інтерпретацій української історії задіяно метод історіографічного аналізу, а для їхнього узагальнення – метод історіографічного синтезу. Це, відповідно, обумовило вибір джерельної бази такого аналітичного огляду. Її основу склала навчальна література середньої школи Росії,

видана з 2014 р., у змісті якої автори спробували дослідити трактування «українського» кейсу. Загальна кількість проаналізованих матеріалів становить понад 100 позицій (підручники, посібники для вчителів, тестові завдання, робочі зошити, атласи, контурні карти тощо).

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА

Сьогодні проблема історичної політики сучасної Росії є достатньо опрацьованою в спеціальній літературі. До найбільш професійних текстів цієї проблематики, що на них спиралися й автори цього аналітичного огляду, варто віднести дослідження російських істориків Ніколая Копосова², Ніколая Еппле³, Івана Курілли⁴. Щоправда, «українського» контексту тут бракує. Тому стала в нагоді базова інформація про ставлення російської влади та її суспільства до України й її минувшини, акумульована в студіях українських науковців Георгія Касьянова, Олексія Толочка, Валерія Смолія⁵. У зазначених працях містяться й загальні відомості щодо питання зображення історії України в шкільній історичній дидактиці Росії до 2013 року. Українська науковиця Світлана Батуріна підготувала змістовні розвідки про репрезентацію України в навчальній літературі Росії до 2015 р.⁶ Що ж до найбільш драматичного етапу в історії українсько-російських взаємин періоду 2014 – 2022 рр., то докладного аналізу того, яким чином шкільна історична дидактика відреагувала на зміни в російській політиці у цих реаліях, наразі фактично не здійснено.

---

2 Копосов Н. Память строгого режима: История и политика в современной России. Москва, 2011. 320 с.

3 Эппле Н. Неудобное прошлое. Память о государственных преступлениях в России и других странах. Москва, 2020. 576 с.

4 Курилла И. Битва за прошлое. Как политика меняет историю. Москва, 2021. 232 с.

5 Касьянов Г., Смолий В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ, 2013. 128 с.; Касьянов Г. Прямая дорога к катастрофе. URL: <https://meduza.io/feature/2022/10/11/ryuamaya-doroga-k-katastrofe> (дата звернення: 14.12.2022).

6 Батуріна С. До питання про представлення української історії в дидактичній літературі Російської Федерації. Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2011. Вип. 21. С. 315–334; Батуріна С. Українська історія в сучасних російських підручниках з історії (2009–2015 рр.). Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2016. Вип. 26. С. 468–482.

ЧАСТИНА 1.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ В ПУТІНСЬКІЙ РОСІЇ ТА МІСЦЕ В НІЙ УКРАЇНИ

Однією із найхарактерніших рис сучасної російської дійсності є зростання уваги до пам'яті про минуле. Історія в Росії замінила політику, суперечки про минуле – політичну конкуренцію, обговорення ретроспективи цілком витіснило публічні дискусії, чи навіть спроби роздумів про перспективу.

Причина такої ситуації, на думку авторів, ґрунтується на двох підставах. По-перше, російське суспільство не пережило справжньої ревізії історичних оцінок та історичної свідомості радянської доби. Зокрема, так і не відбулося не поверхове, а глибоке і всеосяжне осмислення сталінських злочинів, не засуджено (щонайменше в моральному сенсі) винних, не пошановано належно жертв радянських репресій. У масовій свідомості панують історичні імперативи радянського періоду, значну частину яких складає спадок дореволюційних імперських уявлень і стереотипів. Середньостатистичний росіянин переконаний у величї своєї держави, в її праві диктувати свої умови щонайменше сусідам, у тому, що Росія завжди провадила справедливую зовнішню політику, що вона в минулому і нині оточена переважно ворогами, які перманентно розробляють плани з її знищення. Минуле постає як суцільно героїчний наратив, апогеем якого була «Велика Перемога» у «Великій Вітчизняній війні», досягнута в першу чергу зусиллями Росії. Переконливим показником стану історичної свідомості російського населення є ставлення до діячів і подій російської історії. Наведемо лише один приклад: відповідно до опитування найбільш професійної в сучасній Росії соціологічної служби «Левада-центр», проведеного в березні 2019 р., 51% росіян позитивно ставилися до Сталіна, а 70% – схвально оцінювали його роль в історії власної країни⁷.

Іншою вагомою причиною непорушності радянської історичної спадщини на рівні буденної історії бачиться активна історична політика російського політичного керівництва, особливо часів Путіна, для характеристики якої історик Микола Копосов застосував дуже точну метафору: «Пам'ять суворого режиму». Програмування ідентичності населення «згори», передусім

7 Эппле Н. Неудобное прошлое... С. 574.

масових історичних уявлень, є давньою російською традицією. Маніпуляції минулим, зловживання ним, спекуляції на ньому, буквальне застосування його як засобу консолідації населення в протистоянні вигаданим загрозам усередині та назовні, як інструменту виправдання агресивної та ізоляціоністської зовнішньої політики є органічними складниками державної ідеології путінської Росії.

Після нетривалих спроб реалізації «доктрини тотальної спадковості», коли влада намагалася поєднати кращі, на її думку, історичні традиції російського імперіалізму, ліберальної демократії та радянського етапу (що виявилось, зокрема, в комбінуванні державних символів – триколову, що з серпня 1991 р. асоціювався з ліберально-демократичним табором, герба з двоголовим орлом – відсилки до символіки Російської імперії – та «старого нового» радянського гімну), з початку 2000-х, а більш очевидно – з середини 2000-х рр. обрано курс на реінкарнацію радянських, передусім сталінських, ідей і практик як бажаних і прийнятних для «нової» Росії. Мова про те, що реалії сталінської внутрішньої та зовнішньої політики, їхнє ідеологічне підґрунтя напрочуд схожі на методи, обрані кремлівською верхівкою. Знищення громадянського суспільства, політичної опозиції та вільної преси, розпочате з приходом Путіна до президентської влади і остаточно завершене станом на сьогодні, виправдовуються, як і в сталінські часи, потребою подолати внутрішніх «ворогів Росії», які «служать» своїм «іноземним покровителям». Таким державним практикам сучасної Росії, як актуалізація ідеологем про право на повернення «своїх» територій, застосування войовничої політичної риторики (т.зв. «победобесие» з пафосно-мілітаристським гаслом «можем повторить») і перехід до практичної реалізації загарбницьких намірів, неважко віднайти історичні аналогії в сталінській експансіоністській політиці щодо країн Балтії, Польщі, Румунії, інших держав майбутнього радянського блоку в роки Другої світової війни. Заяви Путіна про особливу велич Росії відверто перегукується зі сталінською концепцією «великого російського народу» та його месіанізму в історії інших народів СРСР і світовій історії.

Знаковою подією в радянзації/сталінізації офіційної історичної політики постає публічний вияв В. Путіним його захоплення Радянським Союзом у зверненні 2005 р. до парламенту РФ (із сумнозвісною фразою про розпад СРСР як «найбільшу геополітичну катастрофу XX століття»). Потім були перші спроби «нормалізувати» сталінізм, описати його методом збалансування «невдач» і «успіхів»: приміром, через видання скандального посібника для вчителів А. Філіппова (2007)⁸ і низки інших підручників для середньої школи, що базувалися на спробі «тихої» реабілітації сталінізму⁹, або у діяльності створеної тогочасним президентом Росії Д. Медведєвим «Комісії з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії» (2009–2012).

Від початку 2014 року агресії Росії проти України – російської окупації Криму та східних регіонів України – сталінський ідеологічний комплекс офіційної політики пам'яті значно активізувався. Зокрема, 2015 р. у присутності тогочасного спікера Держдуми РФ (до того – керівника адміністрації президента РФ, нині – директора служби зовнішньої розвідки Росії) С. Нарішкіна в Ялті було відкрито пам'ятник «Велика трійка» – перший із часів хрущовської «десталінізації» офіційний монумент, значущим складником художньої концепції якого є образ Сталіна¹⁰. Символічним кроком, що продемонстрував відверте нехтування російською державою пам'яті про жертв сталінського терору, стало юридичне переслідування із подальшою заборонаю (грудень 2021 р.) діяльності в Росії авторитетної міжнародної правозахисної і просвітницької організації «Меморіал», яка здійснювала плідну роботу в справі вивчення сталінізму, поширення в публічному просторі інформації про сталінські репресії. Російська влада показово розправилася з Юрієм Дмитрієвим – відомим першовідкривачем місць масових страт жертв сталінського терору на території Карелії (зокрема, урочища Сандармох, де розстріляно цвіт інтелігенції багатьох народів СРСР, зокрема українського). Політичний процес над 65-річним істориком

8 Филиппов А. В. Новейшая история России, 1945–2006 гг.: Кн. для учителя. Москва, 2007. 494 с.

9 Див.: Гирич И., Радзивилл Е. Новый русский Сталин, или Конструкторы «счастливого прошлого». URL: https://zn.ua/SOCIUM/novy_russkiy_stalin_ili_konstruktory_schastlivogo_proshlogo.html (дата звернення: 14.12.2022); Рыбина Л. Последний писк истории государства российского. В кратчайшие сроки подготовлен «правильный» учебник новейшей истории. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2007/09/24/31807-posledniy-pisk-istorii-gosudarstva-rossiyskogo> (дата звернення: 14.12.2022).

10 Эппле Н. Неудобное прошлое... С. 107–108.

і громадським діячем (російський суд за сфабрикованим звинувачуваннями засудив його до 15-річного ув'язнення) постає як помста сучасних симпатиків Сталіна за викриття злочинів їхнього кумира¹¹.

Але варто зауважити, що інструменталізація ідеологічної спадщини сталінізму в путінській Росії поки що є вибірковою та досить поверхневою, адже ані сам Путін, ані його ідеологи, власне, не мають системних історичних поглядів. Їхня історична політика швидше апелює до загальних топосів, що допомагають, на їхній погляд, згуртовувати російський народ навколо влади: героїчного минулого, національної єдності та лояльності до російської держави, а не до конкретних діячів і подій минулого (за винятком, як зазначалося, теми «Великої Вітчизняної війни», яка з радянських часів перебуває у фокусі історичної пропаганди російської влади).

Від початку неприхованої агресії Росії проти України у політичному, медійному та, значною мірою, академічному просторах уніфікація історичного наративу про історію Росії щодо інтерпретації українсько-російських взаємин значно пришвидшилася. Водночас відбувається «зачистка» російського наукового простору від нечисленних істориків-інакодумців і публічних інтелектуалів, котрі наважуються мати власну думку. Як і в радянські часи, незгідних із «генеральною лінією» в питаннях про історію та сучасність України чи «спеціальну воєнну операцію», або примушують до мовчання, або наражають на небезпеку кримінального переслідування, або звільняють із роботи у відповідь «на численні звернення громадськості». У сенсі встановлення режиму історіографічної одностайності в нинішній Росії вкрай переконливими є два факти. У червні 2022 р. з роботи в Санкт-Петербурзькому університеті було звільнено одну з небагатьох об'єктивних російських дослідниць українсько-російських історичних взаємин, володарку престижних нагород у царині студій історії української Гетьманщини ранньомодерного часу, директорку Центру вивчення історії України в згаданому університеті Тетяну Таїрову-Яковлеву¹². Через три місяці було опубліковано «дослідження» сумновідомих істориків Роя Медведева і Дмитрія Андрєєва під промовистою назвою «Володимир Путін в 2022 році»¹³.

---

11 URL:<https://www.svoboda.org/a/strana-chekistov-ubijc-socseti-o-prigovore-dmitrievu/31629270.html> (дата звернення 14.12.2022).

12 URL: <https://vesma.today/news/post/39475-iz-s> (дата звернення 14.12.2022).

13 URL:<https://rg.ru/2022/10/04/simvolicheskij-rubezh-2022-god-novaia-istoricheskaja-realnost-dlia-rossii-i-ee-lidera.html> (дата звернення 14.12.2022).

Є природнім, що відродження імперських амбіцій у путінській Росії актуалізувало у порядку денному «українське питання». Інерція імперського мислення російського населення та російської влади породжувала і продовжує створювати ситуацію, повторювану з XIX ст., коли більшість росіян позиціонує українців як етнічне відгалуження/продовження російського народу, Україну – як сателітну частину РФ, а незалежну державу українців – як «прикре історичне непорозуміння». Така фундаментальна настанова була істотно посилена державною пропагандою РФ і особисто Путіним. Починаючи з промови російського президента на Бухарестському саміті НАТО (2008) і завершуючи його статтею «Про історичну єдність росіян і українців» (2021) і сумнівною за набором «історичних аргументів» промовою 21 лютого 2022 р., проголошеною перед телеглядачами напередодні «визвольного» походу російської армії в Україну, було сформовано комплекс директивних тез про українсько-російські історичні взаємини. Ці твердження абсолютно не корелюються з історичною дійсністю, але неприховано обґрунтовують плани РФ щодо України. Йдеться про те, що українці та росіяни – «один народ», що вони мають «спільну історію», що територія сучасної України штучно сформована більшовиками й насправді містить у своєму складі подаровані ними великі «суто російські» території (Південь і Схід – т. зв. «Новоросія» разом із Кримом), що братерству обох частин «одного народу» заважають «українські націоналісти/нацисти», що Українська держава нежиттєздатна без підтримки Росії.

За зауваженням Г. Касьянова, Путіна та значну частину його прихильників наразі згуртовує те, що в їхній історичній свідомості немає України як суб'єкта історії та українців як самостійної, самодостатньої культурної та політичної спільноти, а це означає, що вони не мають існувати і в сучасності¹⁴. За словами того ж історика, в мізках «середньостатистичного російського патріота» міцно засіло таке переконання: «Українці – це дуреньки і довірливі “молодші брати”, безтолкові “хохли”, ошукані підступним “Заходом” (то поляками, то австрійцями, то німцями, то американцями, то Євросоюзом), який налаштовує їх проти доброї, білої і пухнастої Росії. [...] Отже “спеціальна воєнна операція” – це наведення ладу навіть не у сусіда, а в себе на городі. Можна і прополоти, і шкідників знищити»¹⁵.

¹⁴ Касьянов Г. Прямая дорога к катастрофе...

¹⁵ Там само.

ЧАСТИНА 2.

ШКІЛЬНА ІСТОРІЯ В РФ: ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАГИ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ, ІДЕЙНИЙ ЗМІСТ І «УКРАЇНСЬКИЙ» KEYC

Вивчення історії в середній школі Росії ґрунтується на кількох загальних принципах, про які варто знати для кращого розуміння того, яке місце посідає у шкільному освітньому дискурсі Україна. У російській школі історичні сюжети, пов'язані з Україною, присутні в курсі «Історія Росії», що охоплює матеріал від найдавніших часів до сучасності. Курс викладається у 6–9 класах (загальна школа, «історія Росії» доведена до початку ХХ ст.), і у 10–11 класах (профільне навчання, яке передбачає вищий рівень складності, розглянуто ХХ – початок ХХІ ст.).

2004 р. було запроваджено федеральний компонент державного освітнього стандарту, історичний складник якого стати інтегруючим чинником у визначенні мети і завдань шкільної історичної освіти, а 2009 р. запроваджено єдиний державний іспит (російська аббревіатура – ЕГЭ), зокрема з історії. Ці заходи радше сприяли певному узгодженню методичних і організаційних аспектів навчання в середній школі та спочатку не призвели до, ймовірно, очікуваної уніфікації змістових складників історичної освіти. Проте з середини 2000-х років у заявах російських чиновників, також Путіна, почастішали натяки на бажаність такої уніфікації, які виправдовувалися мотивами подолання розбалансованості в меті, завданнях і результатах історичної дидактики в середній школі різних регіонів РФ, а ще й тим, що школярам потрібна зрозуміла і розбірлива, а не суперечлива та багатовекторна картина минулого. З часом ідеологічний сенс того, що в медіа отримало назву створення «єдиного підручника історії», вже не приховувався – Путін з 2013 р. почав недвозначно заявляти про необхідність виховувати в учнів «повагу до власного героїчного минулого» та уявлення про те, що «доля Росії створювалася єднанням різних народів, традицій і культур»¹⁶.

16 URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B8 (дата звернення: 14.12.2022).

Загалом 2013 рік варто вважати переламним у сенсі прискорення ідейної уніфікації шкільної історії в РФ. Цьому «посприяли» наполегливі особисті «заклики», «рекомендації», а потім і «доручення» Путіна розробити канон історичної освіти в школі, виголошені ним того року на кількох публічних майданчиках. Вони, серед іншого, засвідчили подальше поглиблення авторитарних тенденцій у суспільно-політичному житті Росії після 2012 р. з «повторним» приходом Путіна у президентську владу. 2014 року за участі створеного двома роками під контролем Кремля Російського історичного товариства (його керівником є на сьогодні згаданий вище С. Нарішкін) було підготовлено та затверджено т.зв. «Єдиний історико-культурний стандарт», до якого увійшла і теза про «російський Крим». Викладання шкільного курсу «Історія Росії», починаючи з 2016–2017 навчального року, донині здійснюється на його основі. Для використання в школі схвалено три т.зв. «лінійки» навчальної літератури, що публікується трьома різними видавництвами¹⁷.

Щоправда, до моменту актуалізації української тематики в російському ідеологічному просторі з початком агресії Росії проти України в 2014 р. українські сюжети в базових документах – російських державних стандартах і програмах закладів середньої освіти – майже не зустрічаються. Дещо більше вони наявні в підручниках і посібниках. Наприклад, за підрахунками С. Батуріної, українські сюжети простежуються в 80% проаналізованих нею шкільних і вишівських навчальних виданнях з історії Росії, опублікованих до 2007 р.¹⁸ Загальна оцінка таких «українських» вкраплень в тодішній дидактичній літературі зводиться до констатації їх нечисленності, оказіональної присутності в контексті магістральних тем російської історії, розгляді території сучасної України за часів середньовіччя як складника «русской истории», вплив на авторів підручників імперських і радянських історіографічних стереотипів і перекручень. Поширеними на сторінках шкільних підручників є теми єдиної «русской» (рідше – «древнерусской») «народності» часів «Древнерусского государства»/«Древней Руси» та «русскости» князівств періоду роздробленості, зокрема й Південно-Західної Руси XII – XIV ст., теза про утворення українського етносу («украинской народности») тільки у XV ст., кваліфікація «входження»/«приєднання»/«возз'єднання» (такі терміни фігурують в шкільній літературі)

¹⁷ Там само.

¹⁸ Батуріна С. До питання про представлення... С. 316.

України з Росією 1654 р. як бажаного і прийнятного для України, без акцентування колоніальних його аспектів, а антимосковської політики українських гетьманів – як «зрадництва». Український національний рух у Російській імперії зазвичай не зауважується, натомість розповсюджено тези про штучність і слабкість українських державних утворень 1917–1921 рр. Типовим є заперечення будь-яких особливостей Великого голоду 1932–1933 рр. в радянській Україні й навіть спростовування чи применшення факту його навмисної організації сталінським керівництвом. Наявне цілком негативне ставлення до українського національно-визвольного руху 1940 – 1950-х рр.¹⁹.

Спільною ознакою шкільної історичної літератури того часу є не тільки переважно однакове трактування згаданих вище проблем, а й загалом поверхова обізнаність її авторів з історією України, не лише на інтерпретаційному, а й на простішому фактологічному рівні. Як покажемо нижче, всі окреслені властивості збережено й у сучасній літературі для школи, опублікованій з 2014 року, водночас посилено її антиукраїнське спрямування. Однак, варто зауважити, що цілковитої одностайності в питаннях про історію України у шкільній літературі все ж не було.

Як бачиться, найбільш своєрідними загалом і щодо українських сюжетів зокрема є підручники авторства Ігоря Данилевського та Ігоря Андрєєва²⁰. Наприклад, розповідаючи про грецькі поліси в Північному Причорномор'ї, автори не забувають спеціально наголосити про їхній фактично слабкий зв'язок з історією Росії, мовлячи, що «залишки деяких колоній знаходяться на території Росії» і називаючи серед таких лише Танаїс і Фанагорію²¹. Говорячи про Андрусівську угоду 1667 р., автори стверджують, що «це була справжня трагедія для українського народу»²². В їхньому підручнику для 7 класу нічого не знайдемо про «зрадництво» українських гетьманів, зокрема Івана Мазепи. У працях І. Данилевського та І. Андрєєва

19 Там само. С. 316–325.

20 Данилевский И. А., Андреев И. Л. История России с древнейших времён по XVI век. 6 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений. Москва, 2012. 239 с.; Андреев И. Л., Данилевский И. А. История России с конца XVI по XVIII век. 7 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений. Москва, 2013. 255 с.

21 Данилевский И. А., Андреев И. Л. История России с древнейших времён по XVI век. 6 класс... С. 18–19.

22 Андреев И. Л., Данилевский И. А. История России с конца XVI по XVIII век. 7 класс... С. 95.

створено «культурно-антропологічний», не героїчно-пафосний, з критичними висловлюваннями щодо російського деспотизму образ історії Росії доби середньовіччя та Нового часу. Проте і в цих підручниках знаходимо твердження на кшталт того, що у Великому князівстві Литовському (цитуюмо мовою оригіналу) «большинство населения разговаривало на русском языке»²³, чи що в XII–XV ст. «начинает формироваться единая общерусская культура»²⁴. Думається, не випадково підручники названих авторів після 2013 р. (це їхні 5-і видання, як для 6, так і для 7 класу) більше не перевидавалися.

До сказаного варто додати, що в часи політичного зближення між українським і російським найвищим керівництвом на початку 2000-х рр., а також у період стрімкого добровільного переходу політичного курсу України на рух «до Росії» за президентства В. Януковича мали місце спроби «узгодження» в навчальній і синтетичній літературі з історії дражливих питань історичних відносин Росії та України. Проте через спротив українських істориків і громадянського суспільства, меншою мірою – небажання російської академічної спільноти «поступатися принципами», наміри про вироблення більш-менш однакових трактувань складних сторінок українсько-російських історичних взаємин у вигляді вагомих наукових проєктів не були реалізовані (за винятком кількох текстів, що не мали гучного суспільного резонансу й не спричинили помітного обговорення в академічних колах)²⁵.

Шкільна історична дидактика в Росії до початку 2020-х років мала хоча й не настільки впливовий, як державна шкільна історична освіта, проте все ж достатньо вагомий вимір, що не був контрольований владою. Мова про щорічні (з 1999 р.) загальноросійські конкурси згаданого вище товариства «Меморіал» серед учнівської та студентської молоді (віком 14–18 р.) на тему «Людина в історії». Умови участі в них передбачали дослідницькі проєкти, де розглядалися долі простих людей та їхніх сімей у XX столітті, без офіційного пафосу та з максимальним залученням усних, візуальних,

23 Данилевский И. А., Андреев И. Л. История России с древнейших времён по XVI век. 6 класс... С. 85.

24 Там само. С. 126.

25 Див. докл.: Турченко Ф. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. Київ, 2016. 104 с.

матеріальних джерел. Конкурс мав кілька дослідницьких номінацій: міні-дослідження, фоторобота, відеофільм. До 2021 р. на адресу конкурсу (в тому році було вирішено призупинити його проведення) щороку надходило близько 1,5 – 2 тис. робіт учасників, праці переможців оприлюднювалися в спеціальних збірниках (до сьогодні вийшло 24 збірника російською та 5 – іншими мовами)²⁶.

Проте з кінця 2010-х років спостерігався підвищений «інтерес» до конкурсу з боку «патріотичних активістів» і державних органів. Організаторів звинувачували в «прагненні переписати історію», називали «націонал-зрадниками» («национал-предатели»), обливали «зеленкою», чиновники чинили опір приїзду школярів із регіонів до Москви на церемонії нагородження. З 2019 р. стали відомими факти про те, що учасників конкурсу та їхніх учителів викликали «на бесіди» до ФСБ²⁷. З припиненням діяльності «Меморіалу» на цій важливій освітній ініціативі, яка дозволяла популяризувати серед російських школярів і студентів недержавлений образ історії, поставлено офіційне табу. Така заборона робить ще більш примарним виховання в учнів розбіжних із визначеними «згори» установок у царині їхнього знання та розуміння минулого.

Важко сказати, чи можна вже сьогодні говорити про цілковиту ідеологічну індоктринацію і російського населення, і учнівської молоді, на яку спрямована російська історична дидактика. Та частина російського суспільства, яка, за даними соціологічних опитувань (за умови безперечно проблемної релевантності їхніх результатів), належить до противників агресії проти України, як думається, в змозі потенційно стати базою для здійснення майбутніх змін (це, за різними підрахунками, приблизно 20–30 % російського населення). Йдеться насамперед про молодь і людей середнього віку, очевидно, менш схильних до сприйняття кремлівської пропаганди. Питання про те, чи буде цей потенціал реалізовано, наразі залишається відкритим.

---

26 URL: <https://www.memo.ru/ru-ru/projects/men-in-history> (дата звернення: 15.12.2022).

27 Эппле Н. Неудобное прошлое... С. 107–108.

ЧАСТИНА 3.

ОСНОВНІ ТЕМИ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: СУЧАСНА ДИДАКТИЧНА ЛІТЕРАТУРА (2014–2022 РР.)

За результатами аналізу сучасної шкільної літератури з історії Росії (2014–2022 рр.), загальні її прикмети щодо відтворення українських сюжетів не змінилися порівняно з попереднім масивом російської історичної дидактики. Цікаво та досить несподівано, що йдеться і про певне розмаїття у трактуваннях окремих питань. Зокрема, помічаємо розбіжності, зауважені ще для підручників ранішого періоду, в тлумаченні українсько-російських взаємин середини XVII – XVIII ст. Наприклад, деякі автори досить нейтрально описують діяльність І. Мазепи²⁸. В одному з підручників у рубриці «Історія в особах», де паралельно оповідається про котрогось із діячів російської, та, поряд з ним, – світової історії, знаходимо компліментарні розповіді про Богдана Хмельницького та його сучасника Олівера Кромвеля. Про лідера повстання середини XVII ст. читаємо таке: «Державний і військовий діяч, гетьман України, керівник національно-визвольного повстання українців проти Речі Посполитої»²⁹. Без наведення якихось негативних оціночних суджень згадується битва 1659 р. під Конотопом, в якій «гетьман Виговський розгромив московське військо»³⁰.

Утім загалом в сучасній шкільній літературі вельми помітне посилення десуб'єктивізації України як історичної категорії. Особливо це простежується в циклі підручників для 6–9 класів, випущених 2021 р., головним редактором яких вказано В. Мединського. Зазначене виявилось в кількох випадках.

28 История России. XVI – XVIII века. 7 класс: учеб. для организаций, осуществляющих образовательную деятельность / Данилов Д. Д., Лисейцев Д. В., Павлова Н. С., Рогожкин В. А. Москва, 2015. С. 189 – 190; Данилов А. А. История. Россия в XVII – XVIII веках. 7 класс. Учеб. для общеобразоват. организаций. Москва, 2015. С. 50.

29 История России. 7 класс. Учеб. для общеобразоват. учреждений. В 2 ч. Ч. 2. / Арсентьев Н. М., Данилов А. А., Курукин И. В., Токарева А. Я.; под общей редакцией Торкунова А. В. Москва, 2016. С. 72.

30 Там само.

Передусім варто зауважити, що значний масив української історії, пов'язаний з історичними явищами, які відбувалися в минулому на території сучасної Української держави, розглянуто як складник «истории России»/ «истории нашей страны». Зокрема, безапеляційно привласнено історію кочових спільнот (кіммерійців, скіфів, сарматів), грецьких міст-держав Північного Причорномор'я разом з Кримом. Теми зі схожою інтерпретацією бачимо у текстах, де описано початкові періоди історії Росії³¹.

Історію всіх руських князівств пізнього середньовіччя, включно з Галицько-Волинським, і білоруських й українських земель ВКЛ подано як історію Росії, а для усіх східних слов'ян аж до XV ст. застосовано гомогенну і російськоцентричну етнічну термінологію: попри відчутну вже в середні віки етнічну диференціацію, їх усіх називають «русскими» / «русскими людьми» / «народом русским», жодного разу не використано коректнішу етнічну термінологію. В одному з останніх підручників послідовність викладу матеріалу про головні князівства після «розпаду держави Русь» є вельми показовою: «§12. Галицко-Волынское княжество; §13. Владимиро-Суздальское княжество; §14. Господин Великий Новгород»³². У цьому ж підручнику використано імперативи ще дореволюційної історіографії Російської імперії про «русский» характер ВКЛ (цитуємо мовою оригіналу): «Большую его часть составляли западнорусские земли и православное западнорусское население [...]. Летописание в Великом княжестве Литовском велось на русском языке [...]»³³.

---

31 Данилов А. А., Косулина Л. Г. История России с древнейших времен до конца XVI века. 6 класс: Учеб. для общеобразоват. учреждений. Москва, 2005. С. 9–10; История России. 6 класс. Учеб. для общеобразоват. организаций. В 2 ч. Ч. 1. / Арсентьев Н. М., Данилов А. А., Стефанович П. С., Токарева А. Я.; под общей редакцией Торкунова А. В. Москва, 2016. С. 19; Черникова Т. В., Чиликин К. П. История России с древнейших времен до начала XVI века. 6 класс: учебник/ Под общей ред. Мединского В. Р. Москва, 2021. С. 14–19.

32 Черникова Т. В., Чиликин К. П. История России с древнейших времен до начала XVI века. 6 класс... С. 102–123.

33 Там само. С. 184.

В іншому підручнику українську Слобожанщину окреслено як «землі Південного Заходу Росії», де російська влада надавала прихисток («государево жалованье, хлеб и земли») запорізьким козакам, які, мовляв, рятувалися втечею від репресій «польської влади» після поразок повстань 1630-х рр.³⁴

Автори сучасних російських шкільних підручників привласнюють минуле Півдня України (в їхній термінології – «Новоросії»), включно з Кримом, у контексті прилучення цих теренів до Російської імперії в XVIII ст. після переможних для неї війн проти Османської держави. Зазначено, що з давніх часів існувало «Дике поле» як природний бар'єр, що відокремлював Кримське ханство від Росії та Речі Посполитої. Тому російський уряд із «приєднанням Новоросії» до власних володінь «потурбувався» про переселення сюди «іноземців» і російських дворян разом із їхніми селянами³⁵ (про українську колонізаційну хвилю не сказано ані слова; між тим, за оцінками С. Плохія, етнічні українці становили 80% мешканців новозаселених територій³⁶). За словами авторів підручника, було засновано багато «російських» міст, а Одесі «судилося стати найбільшим російським портом на Чорному морі»³⁷.

Російську політику щодо анексованого імперією 1783 р. Кримського ханату охарактеризовано цілком позитивно. Жорсткі утиски місцевого кримськотатарського населення замовчуються, а переселенську політику, застосовану у цьому регіоні, репрезентовано як ефективну: «Населення Криму було незначним. В 1783 році воно нараховувало не більше 60 тис. осіб (насправді, за оцінками сучасних учених, у момент анексії ханства на Кримському півострові проживало від 230 до 400 тис. осіб, із яких понад

---

34 Черникова Т.В., Пазин Р. В. История России. XVI – конец XVII века. 7 класс: учебник / Под общей ред. Мединского В. Р. Москва, 2021. С. 248.

35 История России. 8 класс. Учеб. для общеобразоват. организаций. В 2 ч. Ч. 2. / Арсентьев Н. Москва, Данилов А. А., Курукин И. В., Токарева А. Я.; под общей редакцией Торкунова А. В. Москва, 2016. С. 50–52.

36 Плохій С. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків, 2016. С. 193.

37 История России. 8 класс... С. 52.

90% були кримськими татарами³⁸, – авт.). В основному це були кримські татари. Зусилля влади привели до того, що незабаром тут заселилося багато росіян, а також болгар, греків, німців³⁹. Автори підручника нібито не знають, що, рятуючись від імперської «позитивної діяльності», впродовж 1783 – 1860-х рр. «проголосувала ногами» (переважно в Османську імперію) половина з кримських татар, мешканців півострова⁴⁰.

Закономірним є розгляд діяльності підпільної організації «Молода гвардія», яка діяла в українському Краснодарі (нині це територія незаконно приєднаної до Росії т.зв. ДНР) у контексті проведення вступного уроку з курсу «Історія Росії» для учнів 6 класів, тема якого – «Вступ [до курсу]. Наша Батьківщина – Росія». У методичній розробці для вчителів рекомендовано демонструвати слайд із таким змістом: «В роки Великої Вітчизняної війни на окупованих територіях створювалися підпільні організації, до яких вступали люди, котрі не змирилися з тим, що на їхню землю прийшли фашисти. Так, у селищі Краснодар юнаки та дівчата організували “Молоду гвардію” і разом із партизанами здійснювали різні диверсії в тилу ворога»⁴¹.

---

38 Історія Криму та кримськотатарського народу : навч. посібник / Бекірова Г. та ін. Київ, 2020. С. 68.

39 История России. 8 класс... С. 53.

40 Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів, 2005. С. 42.

41 Сорокина Е. Н. Поурочные разработки по истории России: к учебнику Н. М. Арсентьева, А. А. Данилова и др. Москва, 2017. С. 12.

42 ГЛАВА I. РОССИЯ ПРИ ПЕТРЕ I. 1682—1725 ГГ.

Портрет И. С. Мазепы.
Художник Ж.-П. Норблен де ла Гурден

Орден Иуды

Между тем Мазепа не смог выполнить ни одного из своих обещаний. Он прибыл в ставку Карла XII лишь с 5 тыс. запорожцев. Надежды шведов получить от гетмана провиант также оказались тщетными. Хотя в своей ставке в Батурине Мазепа собрал много продовольствия для армии Карла, но за три дня до прихода шведов А. Д. Меншиков захватил и сжёг Батурин, уничтожив всё, что не смогли увести с собой его солдаты.

Любопытные детали. Мазепа был не первым гетманом, изменившим России. Некоторые из его предшественников пытались заключать союзы то с Турцией, то с Речью Посполитой, желая создать под их защитой своё автономное государство. Но подобные действия успеха не имели: гетманов свергали, большая часть населения Левобережья Днепра помнила, что союз с Россией привёл к падению польского крепостного права, и оставалась верна царю.

В 1709 г. Пётр I (который получал много доносов на Мазепу, но не верил им до его открытой измены) приказал изготовить орден Иуды для награждения им бывшего гетмана. Орден представлял собой диск весом 5 кг, отлитый из серебра. На круге был изображён Иуда Искариот, повесившийся на осине, под ним — изображение 30 сребреников, на другой стороне надпись «Треклят сын погибельный Иуда еже за сребролюбие давится». Орден не был вручён Мазепе.

Почему позорная награда Мазепе носила название «орден Иуды»?

У підручниках 2021 р. посилено акцент на «зрадництві» українських гетьманів доби Гетьманщини. До того ж «інтелектуальним новаторством» є те, що до «зрадників», які плекали «мрії» про незалежність «Малоросії», зараховано і Богдана Хмельницького – традиційно позитивного діяча у російському історичному дискурсі, який позиціонувався як прибічник союзу українців з Москвою. Така оцінка лідера повстання проти Речі Посполитої середини XVII ст. обґрунтована визріванням у нього наприкінці життя задуму відійти від союзу Гетьманщини з Росією та укласти васальну угоду зі Швецією. Причину цих «зрад» подано так, буцімто це було спричинено небажанням Москви задовольнити станові апетити козацької старшини, а не руйнуванням Росією української автономії. За твердженням авторів підручників, більшість населення Гетьманщини не підтримувала гетьманів-«зрадників»⁴².

42 Черникова Т. В., Пазин Р. В. История России. XVI – конец XVII века. 7 класс... С. 248–251; Черникова Т. В., Агафонов С. В. История России. Конец XVII – XVIII век. Учебник. 8 класс. Под общей редакцией Мединского В. Р. Москва, 2021. С. 40–42, 168.

Натомість «інтеграцію Малоросії» (тобто інкорпорацію Гетьманщини до складу імперії) розглянуто як цілком нормальний і природний процес, розтлумачений як наслідок прагнення російської влади доби Катерини II наслідувати канонам просвітницького ідеалу суспільної впорядкованості та одноманітності («єдинообразия»)⁴³. Йдеться також про те, що «мешканців Малоросії і Великоросії (українців і росіян) вважали одним народом, і це було ще одним аргументом на користь однакового адміністративного устрою Малоросії та Росії»⁴⁴. Однак автори шкільних підручників не пояснюють (вочевидь свідомо), наскільки така позиція російських імперських чиновників XVIII ст. відповідала дійсності.

Попри те, що чимало місця в сучасних російських шкільних підручниках відведено проблематиці «багатонаціональної імперії», сама «імперськість» Росії не є проблемою для обговорення, ще й критичного. Її марковано як норму: за твердженням авторів одного з підручників, «Російська держава з самого початку виникла як багатонаціональна», спосіб її творення зауважено поняттями «розширення імперії» та «включення [до її складу] народів»⁴⁵. У сучасній дидактичній літературі Росії становище неросійських етносів змальовано у категоріях етнічної екзотики, а не національного загрози, систему управління імперським простором – як досить ефективні заходи з імперської уніфікації, а не утиски й обмеження, що мали наслідком або національну нівеляцію в одних випадках, або ж зростання протидії Санкт-Петербургу в його спробах приборкати національні рухи в інших. Що ж до українців та їхніх спроб боротися з імперською політикою, то цієї проблеми немов і не існувало. Наприклад, в одному з підручників вказано на «формування національної самосвідомості у білорусів» у другій половині XIX ст., водночас українців іменовано «малоросами»⁴⁶, а набагато помітніші у той самий час аналогічні процеси серед українців не зауважено, не кажучи вже про вияви українського національного активізму. В іншому тексті в розділі «Політика русифікації Західного краю» («Политика русификации Западного края») про становище України як імперської провінції знаходимо два речення: «Видання книг українською мовою обмежили хуждожною літературою (хто обмежив?; в який спосіб обмежив?; і нарешті

43 Черникова Т. В., Агафонов С. В. История России. Конец XVII – XVIII век. Учебник. 8 класс... С. 226–227.

44 Там само. С. 226.

45 Там само. С. 166.

46 История России. 9 класс. Учеб. для общеобразоват. организаций. В 2 ч. Ч. 1 / Арсентьев Н. Москва, Данилов А. А., Левандовский А. А., Токарева А. Я.; под редакцией Торкунова А. В. Москва, 2016. С. 149.

– навіщо обмежив? – це не пояснюється, – авт.). Єдиною мовою освіти в Литві, Білорусії («Белоруссии») і Україні стала російська»⁴⁷ (знову ж: чому така ситуація стала можливою?; яке це мало значення? – про відповіді на такі неминучі в цьому випадку питання автори чомусь не подбали, – авт.).

Історичні події 1917–1921 рр. на теренах України в російських підручниках вписано в концепцію інтегральної «Революції та громадянської війни в Росії». Не можна сказати, що український контекст революційної доби проігноровано – згадано про всі тогочасні українські політичні утворення Наддніпрянської України, їх названо «національними урядами», а Директорію УНР за радянською історіографічною традицією іменовано ще й «буржуазно-націоналістичною»⁴⁸.

5. Голод. Политика сплошной коллективизации привела к катастрофическим результатам: за 1929—1934 гг. валовое производство зерна сократилось на 10 %, поголовье крупного рогатого скота и лошадей за 1929—1932 гг. сократилось на треть, свиней — в 2 раза, овец — в 2,5 раза. Истребление скота крестьянами, не желавшими отдавать его в колхоз, полная дезорганизация сельскохозяйственных работ, а также неблагоприятные природные условия привели в 1932—1933 гг. к страшному голоду, охватившему примерно 25—30 млн человек. В значительной степени он был спровоцирован политикой властей. Руководство страны, пытаясь скрыть масштабы трагедии, запретило упоминать о голоде в любых средствах массовой информации. Несмотря на масштабы голода, за границу было вывезено 18 млн центнеров зерна для получения валюты на нужды индустриализации. От голода погибло до 7 млн человек в различных районах СССР. Согласно переписи 1937 г., население СССР сократилось по сравнению с 1926 г. на 10,3 млн человек (или на 9 %).

Тема голоду 1932–1933 рр. в аналізованих матеріалах репрезентується із наголосом на його масовій природі на території хлібозаготівельних регіонів СРСР. Російські історики не лише відкидають геноцидну природу Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні, але заперечують його рукотворний сенс. Йдеться про спільну «трагедію», що не мала національних ознак і була не породженням навмисних дій сталінського керівництва, а наслід-

47 Вишняков Я. В., Могилевский Н. А., Агафонов С. В. История России. XIX – начало XX века. 9 класс. Под общей редакцией Мединского В. Р. Москва, 2021. С. 246.

48 История России. 10 класс. В 3 ч. / Горинов М.М. и др.; под ред. А. Торкунова. Москва, 2016. Ч. 1. С. 73-74.

ком дезорганізації сільського господарства через проведення політики суцільної колективізації, а також несприятливих погодних умов. Вина влади полягала також у приховуванні факту величезних масштабів голоду та в тому, що, попри трагедію села, тривав продаж зерна за кордон для отримання коштів на проведення політики індустріалізації⁴⁹.

У російській шкільній літературі зустрічаємо згадки про події Другої світової війни в українському контексті. Зокрема, зазначається, що 17 вересня 1939 р. Червона армія «визволила» території Західної України⁵⁰. «Українські націоналісти за сприяння німців безжально розправлялися зі священниками за визнання московської патріархії», – йдеться в одному з підручників⁵¹. Насправді православне духовенство під час німецької окупації стало жертвою терору з боку нацистів, українських, радянських і польських партизан. В окремих випадках українські повстанці карали священнослужителів не за зв'язки з московським патріархатом, а за співпрацю з окупаційною владою⁵².

Утвердження незалежності України, як і інших колишніх республік СРСР, розглянуто в контексті теми розпаду СРСР і досить нейтрально. Проте «кольорові революції» 2000-х років у країнах пострадянського простору – Україні, Грузії, Киргизстані – оцінено негативно. В Україні та Грузії вони, мовляв, не так були породжені самою внутрішньою ситуацією в цих державах, скільки інспіровані США, ЄС та НАТО. Зазначено, що 2004 р. В. Януковича, який «виступав за зміцнення відносин з Росією», було позбавлено законної перемоги, натомість під тиском опозиції та країн Заходу ініційовано третій тур виборів, на яких перемогу здобув «прибічник вступу України в НАТО» В. Ющенко. Його президентство буцімто позначилося масовими виступами українців проти навчань НАТО, а ще посиленням «градусу націоналізму», ідеологічних і політичних утисків російськомовного населення України⁵³.

49 Там само. С. 138.

50 История России. 10 класс. В 3 ч. / Горинов М.М. и др.; под ред. А. Торкунова. Москва, 2016. Ч. 2. С. 4.

51 Там само. С. 40.

52 Борщевич В. Динаміка чисельності волинського православного духовенства в період Другої світової війни. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. 2010. Вип. 16. С. 80-91.

53 Данилов А., Косулина Л. История России XX–XXI в. Москва, 2014. С. 393; Волобуев О., Карпачев С., Романов П. История России начало XX – начало XXI века. 10 кл. Москва, 2016. С. 342; История России. 10 класс. В 3 ч. /

Суспільно-політичні процеси 2013–2014 рр. в Україні, початок гібридної війни Росії проти нашої країни описано цілком співзвучно з їхніми офіційними інтерпретаціями. Зокрема, українську владу, що прийшла 2014 р. на зміну «законно обраного» В. Януковича, автори шкільних підручників розглядають як нелегітимну. Анексію Криму трактовано як «возз'єднання з Росією». Наводиться текст звернення Путіна до Федеральних Зборів РФ від 18 березня 2014 р., в якому «возз'єднання» виправдовується історичними причинами (цитуємо мовою оригіналу): «В Крыму могилы русских солдат, мужеством которых Крым в 1783 году был взят под Российскую державу. Крым – это Севастополь, город-легенда, город великой судьбы, город-крепость и родина русского Черноморского военного флота»⁵⁴.

На сторінках підручників анексія Росією українського Криму постає наслідком вільного вибору місцевого населення, а не стрімкої окупації півострова російською регулярною армією. Росія, мовляв, спочатку лише здійснювала місію «миротворця», прагнучи не допустити «кровопролиття» між прибічниками Майдану та його противниками на півострові. «Російські військовослужбовці» «ані у що не втручалися», а лише «взяли під охорону приміщення парламенту, аеропорт і деякі інші об'єкти», що дало змогу уникнути «можливого кровопролиття»⁵⁵. Незабаром Росія шляхетно відгукнулася на результати загальнокримського референдуму 16 березня «про долю Криму» (знову ж таки буцімто організованого без будь-якого втручання ззовні), цілком відповідно до міжнародного права ухваливши рішення про його «входження» до складу РФ⁵⁶.

Горинов М.М. и др.; под ред. А. Торкунова. Москва, 2016. Ч. 3. С. 94.

54 История России. 10 класс. В 3 ч. / Горинов М.М. и др.; под ред. А. Торкунова. Москва, 2016. Ч. 3. С. 106.

55 Волобуев О., Карпачев С., Романов П. История России... С. 342.

56 Там само; История России. 10 класс. В 3 ч. / Горинов М.М. и др.; под ред. А.

ные эти, по мнению многих экспертов, занижены). Политики национал-демократического толка не признают историческую роль России и русских в освоении Новороссии, отказывают им

33

в праве считаться коренным народом Украины, получать высшее образование и общаться в судах на родном языке, использовать русский язык при обращении в другие органы власти. Число русских школ на Украине постоянно сокращается, телевидение почти полностью украинизировано (даже старые советские фильмы идут с украинскими титрами), а при Ющенко был принят закон про обязательный дубляж всех иностранных фильмов на украинский язык для кинотеатров. Среди националистов распространён взгляд, что большинство русских на Украине на самом деле являются этническими украинцами, русифицированными когда-то имперской властью, и теперь-де «держава» должна помочь им вернуться к исконной культуре. Даже при ослаблении натиска украинизации во времена Л.Д. Кучмы или В.Ф. Януковича многие русские всё равно ощущали себя на Украине гражданами второго сорта. Те слабые га-

У контексті аналізу шкільної дидактичної літератури варто також згадати посібник для вчителів «Крим у складі Росії» авторства старшого наукового співробітника Інституту слов'янознавства Російської академії наук Кирила Кочегарова. Виданий «на хвилі» анексії 2014 р. він, ймовірно, був покликаний надати більш розлогі, ніж у чинних підручниках, аргументи на підтвердження російської історичної прописки Криму. Не вдаючись до докладного аналізу цього тексту, зауважимо лише, що значна частина його складається з цитат В. Путіна, а головний меседж доволі невибагливий – це обрана за епіграф путінська фраза з його послання парламенту РФ від 18 березня 2014 р. зі словами про те, що Крим «завжди був і залишається невід'ємною частиною Росії»⁵⁷. На думку автора, особливо тяжко кримчанам жилося в період з 1991 до 2014 р. «Кримська весна» 2014 р. принесла їм визволення від «утисків українізації», а попереду на них чекає світле майбутнє, змальоване в розділі-епілозі «Будущее Крыма в составе России».

Торкунова. Москва, 2016. Ч. 3. С. 104–106.

57 Кочегаров К. А. Крым в истории России: методическое пособие для учителей общеобразовательных организации. Москва, 2014. С. 3.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Зміст шкільної історичної літератури сучасної Росії в основному корелюється з уявленнями нинішньої російської влади щодо того, навіщо і як варто розповідати російському населенню про минуле. Загалом бачимо, що історична політика державної влади та її ідеологів, зокрема і в сегменті впливу на шкільну історичну дидактику, спрямована на формування в російському суспільстві, передусім у свідомості шкільної молоді, такого ставлення до минулого, яке б відповідало сьогоденним планам політичного керівництва Росії.

Мова про фактичне ототожнення історії Росії з історією її держави, акцентування її історичній величі, героїзації національного минулого, насамперед діячів, причетних до появи її авторитарних та імперських прикмет, підкреслення тези про мирне співіснування та єдність її багатонаціонального населення, про загальне схвалення і підтримку її імперського статусу та імперської політики з боку російського суспільства. Зі сторінок підручників учням розповідають не про формування паростків громадянського суспільства, не про нечисленні в історії Росії спроби повернути вектор її розвитку в сторону західної цивілізаційної моделі, не про повсякденне життя простих людей, не про страхіття імперських завоювань і пригноблене становище численних етносів імперії. Натомість йдеться про постання сильної держави, яка впевнено «приєднувала» народи, безболісно їх цивілізувала і прилучала до братерського союзу «багатонаціональної імперії» (а не асимілювала, як відбувалося насправді), провадила реформи та перемагала у війнах, які завершувалися зміцненням влади і міжнародного престижу Росії. Втім, не можна однозначно твердити, що в шкільних підручниках цілком відсутній несхвальний погляд на російське минуле, немає відомостей про повсякдення, про протидію окремих суспільних, національних, політичних груп російській владі, критичних оцінок імперської зовнішньої та внутрішньої політики. Однак такі оцінки принагідні, вони губляться в матеріалі, відтвореному з позицій державно-імперського уявлення історії Росії.

Окреслений вище загальний логіці шкільної історії підпорядковано конкретні сюжети з українського минулого. По-перше, до XV ст. українців та, відповідно, окремої української історії для авторів підручників і посібників не існувало. Все, що було до цього часу, – це «русская» історія, яка творилася «русскими» людьми.

По-друге, шкільні тексти переконують учнів в тому, що значні сегменти російської історії мали місце на теренах сучасної України, тим самим нав'язуючи школярам переконання, що сучасна Росія має історичне право на ці землі. І якщо для імперського періоду XVIII – XIX ст. це ще має хоча б якийсь сенс – адже більшість українського етносу та територій сучасної України тоді перебували в складі багатонаціонального політичного утворення під назвою «Російська імперія», то для інших епох таке тлумачення української історії є нічим іншим, окрім як привласненням чужої, в цьому разі – української історії. Жодним чином не пов'язані з формуванням російського етносу – сучасної багатонаціональної спільноти, яку в Росії називають «росіянами» («россияне»), чи з визнаною міжнародним правом сучасною територією Росії кочові народи Північного Причорномор'я та грецькі міста-держави цього ж регіону. Опосередковано (насамперед династично) дотичні до «історії Росії» події часів «Давньої Руси»/ «Давньоруської держави»/ «Київської Руси» (не більше, ніж, приміром, імперія Карла Великого до історії сучасної Німеччини і німців), і аж ніяк не пов'язані із нею явища з історії земель-князівств післякиївської доби. І, звісно, жодним чином минуле Криму не є компонентом історії Росії, але є історією імперської анексії та імперської колонізації півострова, вчиненої двічі (1783 і 2014 рр.).

По-третє, хоча українці визнаються авторами шкільних текстів як окремий етнос, однак їхнє перебування на мапі минулого штучно затемнене та фрагментарне. Епізодичні згадки про наш народ не дають відповіді на питання бодай про найважливіші віхи його історії. Приміром, прагнення еліти доби Гетьманщини до незалежності від Росії переважно оцінюється не як законна реалізація природного права кожного народу на самостійне існування, а як авантюрна політика, не підтримана більшістю українського населення. Важливі події української історії XX – початку XXI ст., про які згадується в російській шкільній літературі (Українська революція 1917–1921 рр., Великий голод 1932–1933 рр., національно-визвольні рухи українців і постання сучасної України), описано з перспективи применшення їхнього самостійного значення, незворотності колоніальної залежності України від Росії, законності та справедливості російських претензій до нашої держави, і врешті – неприродності та незаконності її сучасного прагнення до виходу з-під російської колоніальної влади.

З іншого боку, варто зазначити, що автори цього аналітичного огляду не побачили на сторінках російської шкільної літератури з історії найбільш суперечливих тез, виголошених Путіним упродовж останніх років для виправдання агресивної війни Росії проти України. Російський школяр, читаючи підручник або заповнюючи контурну карту, не наштовхнеться на відверту історичну міфотворчість, на кшталт твердження російського президента про те, що українці та росіяни – це «один народ» (хоча, як посвідчено вище, певні порухи у нав'язуванні таких ідей можна спостерігати), або ж на його історичне «відкриття» про те, що сучасна Україна як держава і як територіальне утворення постала завдяки більшовицьким «подарункам» за рахунок Росії. Очевидно, що в шкільній дидактиці до 2022 р. у питаннях історії існував хоч якийсь мінімум науковості, було дотримано позицію певної відстороненості від найбільш токсичних ідей російської державної пропаганди.

Утім упродовж 2022 р. зазначені «недопрацювання» щодо шкільної репрезентації історії України в пожежному порядку «виправлялися». Вже з весни 2022 р. в російських видавництвах розпочато процес «редагування» чинних підручників на предмет позитивних або нейтральних згадок про нашу країну⁵⁸. Як анонімно висловився співробітник провідного шкільного видавництва «Просвещение», «перед нами стоїть завдання – зробити так, нібито України просто немає»⁵⁹. У наступному, 2023/2024 н.р., відредаговані згідно з кон'юнктурою «спеціальної воєнної операції» підручники мають надійти до школярів⁶⁰.

З осені 2022 р. нова політична реальність швидко «інтегрується» в шкільний курс історії вже в законодавчому (нормативному) сенсі. У вересні Держдума РФ ухвалила поправки до чинного законодавства у сфері середньої освіти, відповідно до яких, починаючи з 2023/2024 н.р., у російських як державних, так і приватних середніх навчальних закладах запроваджуються єдині обов'язкові федеральні програми з гуманітарних дисциплін⁶¹. У тому ж місяці відповідно до наказу міністра освіти РФ внесено зміни до федерального державного освітнього стандарту, зокрема з історії. Згідно з ним, після вивчення

58 Нестерова Е. «Перед нами задача — сделать так, будто Украины просто нет». Из учебников издательства «Просвещение» убирают упоминания Киева и Украины. URL: <https://zona.media/article/2022/04/23/enlightenment> (дата звернення: 15.12.2022).

59 Там само.

60 Там само.

61 Госдума приняла законопроект о единых стандартах изучения гуманитарных предметов в школах. URL: <https://zona.media/news/2022/09/14/predmety> (дата звернення: 30.12.2022).

шкільного курсу історії випускники мають усвідомлювати «значимість Росії у світових політичних і соціально-економічних процесах», а також розуміти причини та наслідки «розпаду СРСР, відродження Російської Федерації як світової держави, возз'єднання Криму з Росією, спеціальної воєнної операції на Україні та інших найважливіших подій XX – початку XXI століття»⁶².

22 грудня 2022 р. Міносвіти РФ затвердило нову шкільну програму з історії⁶³, а впровадження змін до підручників, що з нею корелюють, доручено очолити згадуваному вище В. Мединському⁶⁴. Як рапортує міністр освіти РФ, наприкінці січня – на початку лютого 2023 р. вже мають бути підготовлені «перші начерки» єдиних підручників із загальної історії та історії Росії⁶⁵. Отже, ідею російського президента про цілковиту політичну індоктринацію шкільної історичної освіти нарешті буде втілено в життя. Нова програма передбачає, що учні старших класів у межах дисципліни «Історія Росії» вивчатимуть не лише такі вже «добре знайомі» теми, як «державний переворот 2014 р. на Україні», «возз'єднання Криму і Севастополя з Росією», «гуманітарна підтримка ДНР і ЛНР», а й матимуть змогу обговорити «спеціальну воєнну операцію»⁶⁶. У програмі наголошено на необхідності трактування цих питань у контексті посилення «агресивності» блоку НАТО і формування «нового образу Росії» в світі.

---

62 Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 12.08.2022 № 732 «О внесении изменений в федеральный государственный образовательный стандарт среднего общего образования, утвержденный приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 мая 2012 г. № 413» (Зарегистрирован 12.09.2022 № 70034). URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202209120008?index=42&rangeSize=1> (дата звернення: 30.12.2022).

63 Минпросвещения утвердило школьную программу, в которую вошли уроки об «СВО» и начальная военная подготовка. URL: <https://novayagazeta.eu/articles/2022/12/22/minprosveshcheniia-utverdilo-shkolnuiu-programmu-v-kotoruiu-voshli-uroki-ob-svo-i-nachalnaia-voennaia-podgotovka-news> (дата звернення: 30.12.2022); Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 23.11.2022 № 1014 «Об утверждении федеральной образовательной программы среднего общего образования» (Зарегистрирован 22.12.2022 №71763). URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202212220051> (дата звернення: 30.12.2022).

64 Балачук І. Війна і захоплення України: у Росії починають переписувати підручник з історії. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/23/7382073/> (дата звернення: 30.12.2022).

65 Там само.

66 URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202212220051?index=94&rangeSize=1> (дата звернення: 30.12.2022).